

Я. А. Федоренко

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В НОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються особливості демографічної ситуації в українському селі в нових економічних реаліях доби незалежності. Основна увага зосереджена на питаннях, пов'язаних із аналізом таких демографічних показників, як народжуваність, «старіння нації», смертність.

Ключові слова: українське село, демографічна ситуація, депопуляція населення, гендерні особливості.

Демографічна ситуація для кожної країни є одним з визначальних чинників забезпечення її стабільного економічного розвитку та процвітання. Однак для України наразі однією з найболючіших проблем є саме негативні демографічні тенденції.

Соціально-економічні та політичні процеси, які тривали на території нашої держави протягом ХХ ст. безперечно суттєво вплинули на створення песимістичної демографічної картини вже у незалежній державі. Її статистичні дані засвідчили: населення України значно скоротилося як у містах, так і в сільській місцевості. Зокрема, якщо перед Першою світовою війною у селах України нараховувалося 28,4 млн. жителів, то майже через 100 років, у 2012 р. – лише 14,2 млн. Отже, абсолютна чисельність сільського населення за період з 1913 р. по 2012 р. зменшилася на 14,2 млн. чоловік або на 50%.

Сьогодні, коли наша держава обрала нові орієнтири економічного та соціального розвитку, засновані на європейських цінностях, подолання негативних демографічних тенденцій в усіх населених пунктах без винятку, стало важливим завданням для органів державного управління та соціальних інститутів країни. Саме це актуалізує дану проблему та обумовлює необхідність її подальшого дослідження.

Історія демографічного розвитку українського села як складова соціальної історії стала предметом вивчення багатьох вітчизняних істориків таких як С. С. Падалка, Т. А. Мельничук, С. М. Живора. Однак, більшість їхніх досліджень стосувались вивчення сільського народонаселення лише наприкінці 90-х років ХХ століття та початку першого десятиліття ХХІ ст. Наразі, практично відсутні історичні дослідження демографічного стану сільської місцевості в подальші роки ХХІ століття. Тому для формування об'єктивної історичної картини соціального розвитку українського села цілком доцільним буде комплексно вивчити процес демографічних змін протягом всього періоду незалежності нашої держави.

Отже, метою статті є на основі аналізу залучених до статті джерел та літератури, оперуючи новітніми принципами і методами науково-історичного пізнання, дослідити особливості демографічної ситуації в українському селі в нових економічних реаліях кінця ХХ – початку ХХІ століття.

За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. своїх жителів, що становило половину загального скорочення населення країни [1, с. 48]. Динаміка зміни кількості населення не була сталою. На початку 1990-х рр. загальна чисельність українців спочатку зростала і на 1993 р. становила 52,2 млн. чоловік (з них 16,8 млн. проживало у селах). Але потім кількісні показники почали стрімко зменшуватися. І якщо за зазначений вище рік чисельність сільського населення скоротилася на 100 тис. осіб, то з 1994-го по 2000-й рр. – вже на 400 тис. чоловік щорічно [2, с. 367]. При цьому частка сільських жителів у структурі населення країни не змінювалася і до початку ХХІ ст. залишалася на рівні третини – 32,3 % [3, с. 162].

Слушно зазначити, що динаміка розселення населення у різних регіонах України складалася протягом всієї історії нашої країни. Наприклад, Західний регіон продовжував бути сільськогосподарським, а тому тут завжди була більшою частка сільського населення, яка становила у Закарпатській області 63,0%, у Чернівецькій – 59,1%, Івано-Франківській – 57,6%, Тернопільській – 57,3%, Рівненській – 52,9%, Вінницькій 52,7% (тобто кількість селян була навіть трохи більшою, ніж чисельність міського населення).

Тим часом у Східному регіоні спостерігалася найменша питома вага сільського населення. Тут лише кожен сьомий мешкав у селі. У Донецькому, Луганському та Дніпропетровському регіонах проживало відповідно 9,7%, 13,7%, 16,8% селян.

У 2001 р. було проведено перший Всеукраїнський перепис населення. Згідно його даних, в Україні нараховувалося 48,5 млн. чоловік (з них – 15,9 млн. або 32,8 % від усього населення становили жителі сільських територій) [4]. За абсолютною чисельністю селян у переписі перше місце посіла Львівська область (1 067 млн. осіб.) Значна частина сільського населення проживала також у Вінницькій, Одеській та Івано-Франківській областях, відповідно – 0,953, 0,844, 0,817 млн. осіб. Найменше селян мешкало у Луганському (0,355), Миколаївському (0,425) та Кіровоградському (0,449) регіонах. За чотири роки ситуація залишилася приблизно на такому ж рівні: на 1.01.2005 р. чисельність наявного сільського населення України становила 15 271,5 тис. осіб (32,3% від загальної кількості населення країни) [3, с. 12].

На початку ХХІ ст. за середнім віком життя Україна ввійшла до 15 «найстаріших» країн світу, в той час як за середньою тривалістю життя, на жаль, посіла чи не найперше місце в Європі. Отже, за період незалежності відбулося значне скорочення середньої очікуваності тривалості життя при народженні. Якщо у 1991 р. вона становила 69 років, то у 1999 р. – вже 67. Найнижчим коефіцієнт середньої очікуваності життя виявився у 1995 – 1996 роках: у чоловіків він перебував на рівні 61 рік, а у жінок – 72,6 років. У перше десятиліття ХХІ ст. ситуація трохи стабілізувалася і цей статистичний вимір зупинився на

позначці у 68 років. А вже із 2011 р. стала помітною позитивна тенденція – середня очікуваність життя при народженні стала дорівнювати 71 рік (для чоловіків – 66 років, а для жінок 75,9) [5, с. 344].

Песимістичну демографічну картину ознаменував також і так званий процес «старіння нації», тобто зростання кількості осіб літнього віку та відповідне зменшення молоді. З кожним роком в Україні він тільки поглиблювався. І на 2011 р. у сільській місцевості вималювалася наступна картина: тут проживало лише 7% молодих людей від 18 до 30 років і понад 14% (в два рази більше) літніх людей віком від 70 років. Найбільш «старим» (60 років і старше) було визнане сільське населення Вінницької, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей, оскільки там загалом проживало близько 25% від загальної кількості літніх селян по Україні. А найбільш «молодим», згідно досліджень багатьох науковців, зокрема Т. А. Мельничук, вважалось населення Закарпатського та Рівненського регіонів, демографічна молодість яких обумовлювалася відносно високою народжуваністю порівняно з іншими адміністративними одиницями України [6, с. 12].

Складність демографічної ситуації в селах України позначилася тим фактором, що протягом періоду незалежності мінімізувалися позитивні тенденції її розвитку, натомість актуалізувалися соціально-негативні фактори. До перших належала народжуваність сільського населення, а до других – смертність.

Процес перевищення смертності над народжуваністю на початку 90-х років охопив 13 регіонів України. У 2001 році їх нараховувалось уже 21, у 2011 р. – 22. Згідно даних науковців, найвищий показник природного скорочення сільського населення спостерігався у Чернігівській (- 20,9), Сумській (- 18,3), Полтавській (- 16,6), Київській (- 15,5), Черкаській (- 14,6) областях [7, с. 85].

Варто зазначити, що протягом 1990 – 2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилась на 67,2 тис. людей (31,4%). При цьому середньорічні темпи зниження кількості новонароджених протягом 1990–2001 рр. у сільській місцевості становили 3,8%. А загальний коефіцієнт народжуваності, що визначився кількістю народжень з розрахунку на 1000 людей населення, знизився в цей період з 12,7% до 9,3%, тобто щорічно на 3,0% [8, с. 56]. У 2000 – 2001 роках рівень народжуваності досяг мінімального за всю історію України показника – 7,2% – і був настільки низьким, що не забезпечував повною мірою її оновлюючу роль. А разом із наростаючою смертністю ця ситуація привела до поглиблення депопуляції українського населення.

На показник народжуваності великою мірою впливала динаміка укладання шлюбів та розлучень. Варто зазначити, що протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. Протягом 1995 – 2004 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 осіб) зменшилася з 7,4% до 4,5%.

На противагу цьому, зростала кількість розлучень у сільських родинах. Згідно статистичних даних, у 1995 р. по відношенню до зареєстрованих шлюбів їх нараховувалося 25,9%. Тенденція зберігалася також протягом першого

десятиліття XXI століття. Лише протягом одного 2004 р. у проживаючих на селі було розірвано 38791 шлюб.

У 1990-х рр. зріс відсоток молодих матерів до 20 років, в той час як жінки більш старших категорій, навпаки, народжували з кожним роком все менше і менше. Загалом, середній вік матерів, які народили немовля, у 2000 р. становив 24 роки [9, с. 50]. За даними демографів, 3/4 дітей народжувалось саме цією віковою категорією жінок [10, с. 36].

Однак, незважаючи на стрімке падіння демографічного приросту, наприкінці XX ст. став відбуватися протилежний процес – поступове збільшення кількості новонарадженних громадян України: коефіцієнт народжуваності зріс із 7,7% у 2002 р. до 10,5 % у 2011 р. (найбільше малюків народилося у Рівненській, Волинській, Івано-Франківській областях.). Варто зазначити, що на підвищення народжуваності у сільській місцевості в XXI ст. вплинув насамперед структурний демографічний фактор. Саме в цей проміжок часу збільшилася кількість сільських жінок віку найвищої дитородної активності – від 20 до 29 років.

В умовах різкого зниження народжуваності в українському селі періоду незалежності почав прогресувати такий показник природного відтворення як смертність населення. У першій половині 90-х рр. темпи скорочення середньої тривалості життя населення країни були найвищими за останні 50 років [11, с. 104]. Найбільше померлих селян, згідно офіційної статистики, було у Донецькій, Чернігівській, Сумській, Полтавській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях. Найменше – у Чернівецькому, Івано-Франківському, Тернопільському регіонах. Переважна частина померлих були людьми похилого віку, зокрема: із 527 тис. померлих у 1995 – 1997 рр. понад 85% становили особи, старші 55 років. Близько 70% з них були працівниками різних галузей сільського господарства: механізаторами, тваринниками, спеціалістами [12, с. 41].

Динаміка рівня смертності була наступною. У 1990-х рр. він увесь час зростав і досягнув свого піку в 1995 р., коли померло 316 200 селян. Однак згодом цей сумний показник поволі знизився: у 2001 р. було зафіксовано смерть 305, 5 тис. осіб, у 2006 році – 253,6 тис. [5, с. 336].

Слушно зазначити, що коефіцієнт смертності селян (кількість померлих на 1000 осіб) в Україні протягом 1990-х – 2000-х рр. відповідно збільшився майже на 3,5%, тобто якщо у 1989 р. він становив 15,2 %, то у 2001 р. уже дорівнював 18,6 %, а у 2004 р. – 19,6% [13, с. 394].

Беручи до уваги статистичні дані, можна стверджувати, що перше місце серед основних причин смертності сільського населення посіли хвороби, пов'язані з порушенням систем кровообігу, серцево-судинної та органів травлення. Зросла кількість смертей, причиною яких став вплив факторів зовнішніх дій: нещасні випадки, отруєння, травми, самогубства, вбивства, дорожньо-транспортні пригоди.

За рівнем смертності від нещасних випадків село посіло одне з перших місць (після шахтарів). Протягом 1991 – 1996 рр. на виробництві загинуло

1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). У ХХІ ст. ця тенденція поглибилася. Державна служба статистики підрахувала: у 2012 р. загинули від виробничих травм понад 9 тисяч українців (це в 2,7 разів більше, ніж загинуло за дев'ять років війни в Афганістані (3360 українців). Майже половина померлих була із сільської місцевості [14]. Основна причина цього явища – низька виробнича дисципліна у сільгоспприємствах. Понад третина смертельних випадків трапилася через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки (98 % наявного тракторного парку експлуатувалось понад 25 років) [15, с. 50].

Щодо гендерних особливостей, то в сільській місцевості смертність серед жінок усіх вікових категорій на початку 1990-х рр. була вищою, ніж смертність серед чоловіків усіх категорій. Також демографічні втрати серед жінок у сільській місцевості перевищували аналогічні у містах. Проте вже у 1995 – 1997-х рр. серед померлих 65% становили чоловіки працездатного віку.

До негативних тенденцій у демографічній сфері України в період незалежності можна віднести різке зростання дитячої смертності, коефіцієнт якої поступово почав зростати на початку 1990-х р. У 1995 р. кількість померлих немовлят до одного року була найвищою і становила 15,3 дитини на 1000 чол. Проте вже на початку ХХІ століття ситуацію вдалося частково виправити, зокрема у 2011 р. помирало 9,8 дітей на 1000 чоловік, що також було хоч і нижчим, але все ж таки досить негативним показником, який засвідчував низький рівень медичного обслуговування. З-поміж регіонів перше місце за показниками дитячої смертності у сільській місцевості зайняли Сумська (16,2), Одеська (14,8), Луганська (14,8) області. Найнижчими їх було зафіксовано у Закарпатській (7,1), Житомирській (8,0) та Кіровоградській (8,3) областях.

Серед основних причин дитячої смертності в Україні переважали вроджені аномалії, що стали поширеними внаслідок значного погіршення екологічного стану життєвого середовища селян, а також хвороби органів дихання, інфекційні та паразитарні хвороби, хвороби нервової системи й органів чуття.

Таким чином, у демографічних змінах, котрі відбувались в українському селі в кінці ХХ на початку ХХІ століття, нами виокремлено два етапи. Перший (1991 – 2001 рр.) позначений складною демографічною ситуацією в селах України: мінімізувалися позитивні тенденції її розвитку, натомість актуалізувалися соціально-негативні фактори. До перших належала народжуваність сільського населення. У 2000 – 2001 рр. її рівень досяг мінімального за всю історію України показника – 7,2% – і був настільки низьким, що не забезпечував повною мірою її оновлюючу роль. До других – смертність, кількісний показник якої увесь час зростав і досягнув свого піку в 1995 р., коли померло 316 200 селян. Загалом за роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. своїх жителів (половина загального скорочення населення країни). Песимістичну демографічну ситуацію ознаменував процес «старіння нації».

Другий етап (2002 – 2012 рр.) позначений стабілізацією демографічної складової: показники середньої очікуваності життя збільшилися із 67 років у 1999 р. до 71 року у 2011 р. Повільно почала зростати також народжуваність,

підвищенню кількісного показника якої сприяла політика держави щодо соціальних виплат сім'ям із дітьми.

Список використаних джерел

1. Падалка С. С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990–2000 рр.) / С. С. Падалка // Український історичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 48–62.
2. Статистичний щорічник України за 2000 рік : стат. зб. / під ред. О. Г. Осауленка. – К. : Техніка, 2001. – 598 с.
3. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : у 2 т. Т. 1 Потенціал сільського сектора / Т. І. Балановська [та ін.]. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2000. – 396 с.
4. Демографічний перепис населення України у 2001 році [Електронний ресурс] // Статистичний комітет України. – Режим доступу до сайту : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
5. Статистичний щорічник України за 2011 рік : стат. зб. / під ред. О. Г. Осауленка. – К. : Август Трейд, 2012. – 559 с.
6. Мельничук Т. А. Зміни у соціальному складі сільського населення України (1989 – 2001 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. А. Мельничук. – Черкаси, 2006. – 21 с.
7. Сімейна медицина на селі [Електронний ресурс] // Gorod.cn.ua. – Режим доступу до сайту : <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/34802-simeina-medicina-na-seli.html>
8. Лібанова Е. М. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
9. Населення і трудові ресурси села / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – 277 с.
10. Стахневич А. І. Становлення і функції сім'ї / А. І. Стахневич // Демографічні процеси в сучасній Україні : матеріали до лекцій, семінарських занять / Л. Ю. Беренштейн [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б.в.], 1998. – 95 с.
11. Левчук Н. Нас меншає: Що робити, аби було навпаки? (Про сучасне демографічне становище України) // Віче. – 2000. – № 1. – С. 111–114.
12. Живора С. М. Демографічна ситуація в сучасному українському селі / С. М. Живора // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 41–42.
13. Статистичний щорічник України за 2002 рік : стат. зб. / під ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – 664 с.
14. За минулий рік в Україні загинуло більше людей, ніж під час війни в Афганістані [Електронний ресурс] // Під прицілом. – 2013. – 10 вересня. – Режим доступу : <http://p-p.com.ua/articles/37494/>.
15. Населення і трудові ресурси села / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – 277 с.

References

1. Padalka S. S. Zminy u chyselnosti, ekonomichnii povedintsi, potrebakh ta tsinnostiakh selian Ukrainy (1990 – 2000 rr.) / S. S. Padalka // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. – 2013. – № 4. – S. 48–62.
2. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2000 rik : stat. zb. / pid red. O. H. Osaulenka. – K. : Tekhnika, 2001. – 598 s.
3. Silskyi sektor Ukrainy na rubezhi tysiacholit : u 2 t. T. 1. Potentsial silskoho sektora / T. I. Balanovska [ta in.]. – K. : In-t ekonomiky NAN Ukrainy, 2000. – 396 s.
4. Demohrafichni perepys naselennia Ukrainy u 2001 rotsi [Elektronnyi resurs] // Statystychnyi komitet Ukrainy. – Rezhym dostupu do сайту : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
5. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2011 rik : stat. zb. / pid. red. O. H. Osaulenka. – K. : Avhust Treid, 2012. – 559 s.
6. Melnychuk T. A. Zminy u sotsialnomu skladi silskoho naselennia Ukrainy (1989 – 2001 roky) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / T. A. Melnychuk. – Cherkasy, 2006. – 21 s.
7. Simeina medytsyna na seli [Elektronnyi resurs] // Gorod.ck.ua.– Rezhym dostupu do сайту : <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/34802-simeina-medicina-na-seli.html>
8. Libanova E. M. Naselennia Ukrainy. Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv / E. M. Libanova, S. Yu. Aksonova. – K. : ADEF-Ukraina, 2008. – 288 s.
9. Naselennia i trudovi resursy sela / za red. P. T. Sabluka, M. K. Orlatoho. – K. : Instytut ahrarnoi ekonomiky UAAN, 2002. – 277 s.
10. Stakhnevych A. I. Stanovlennia i funktsii simi / A. I. Stakhnevych // Demohrafichni protsesy v suchasni Ukraini: materialy do lektsii, seminarskykh zaniat / L. Yu. Berenshtein [ta in.]; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. – K.: [b.v.], 1998. – 95 s.
11. Levchuk N. Nas menshaie: Shcho robyty, aby bulo navpaky? (Pro suchasne demohrafichne stanovyshe Ukrainy) // Viche. – 2000. – № 1. – S. 111–114.
12. Zhyvora S. M. Demohrafichna sytuatsiia v suchasnomu ukrainskomu seli / S. M. Zhyvora // Demohrafichni protsesy v suchasni Ukraini. – K., 1998. – S. 41–42.
13. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2002 rik : stat. zb. / pid red. O. H. Osaulenka. – K. : Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy, 2003. – 664 s.
14. Za mynulyi rik v Ukraini zahynulo bilshе liudei, nizh pid chas viiny v Afhanistani [Elektronnyi resurs] // Pid prytsilom. – 2013. – 10 veresnia.– Rezhym dostupu : <http://p-p.com.ua/articles/37494/>.
15. Naselennia i trudovi resursy sela / za red. P. T. Sabluka, M. K. Orlatoho. – K. : Instytut ahrarnoi ekonomiky UAAN, 2002. – 277 s.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2017 р.

Я. А. Федоренко

**ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ
В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ В НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕАЛИЯХ
КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА**

В статье исследуются особенности демографической ситуации в украинском селе в новых экономических реалиях эпохи независимости. Основное внимание сосредоточено на вопросах, связанных с анализом таких демографических показателей, как рождаемость, «старение нации», смертность.

***Ключевые слова:** украинское село, демографическая ситуация, депопуляция населения, гендерные особенности.*

Ya. Fedorenko

**PECULIARITIES OF DEMOGRAPHIC SITUATION
IN UKRAINIAN VILLAGE UNDER THE NEW ECONOMIC REALITIES
OF THE END OF THE XX –BEGINNING OF THE XXI CENTURY**

Some peculiarities of demographic situation in Ukrainian village under the new economic realities of the Independence period are researched in the article. The main attention is focused on the issues connected with the analysis of such demographic data, as birth-rate, ageing of the nation, death-rate.

***Keywords:** Ukrainian village, demographic situation, depopulation, gender peculiarities.*